

અભ્યાસ 6 : સન્ધિ:

નીચેનાં વાક્યો વાંચો -

(1) અહં જલં પાતુમ્ ઇચ્છામિ ।

(2) તડાગં ગન્તું નિર્ગચ્છતિ ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં આવેલાં અહં જલં તડાગં અને ગન્તું જેવાં પદોમાં તમે જે-તે અક્ષરના માથા ઉપર મીંડું જોઈ રહ્યા છો, તેને અનુસ્વાર કહે છે. સંસ્કૃતમાં આને એક સ્વતન્ત્ર વર્ણ માનવામાં આવે છે. એનું ઉચ્ચારણ મુખ અને નાકથી મળીને થાય છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો આનું ઉચ્ચારણ મ્ જેવું થાય છે.

આ અનુસ્વાર વાક્યમાં બે પ્રકારે જોવા મળે છે. (1) વાક્યમાં વપરાયેલાં પદના અન્તમાં. જેમકે, બાલકઃ પુસ્તકં પઠતિ । અને (2) પદ (શબ્દ)માં વચ્ચેના ભાગે. જેમ કે, દંડઃ । આ બન્ને પ્રકારના અનુસ્વારના સંદર્ભે સંધિના મુખ્ય નિયમો આ પ્રમાણે છે.

(1) વાક્યમાં વપરાયેલાં પદના અન્તે જો મ્ આવેલો હોય, અને તેની તરત પછી કોઈ વ્યંજન વર્ણથી શરૂ થતું પદ આવેલું હોય, તો આવા મ્ના સ્થાનમાં અનુસ્વાર (ં) કરવાનો રહે છે. જેમ કે, અહં જલં પાતુમ્ ઇચ્છામિ । આ વાક્યમાં તમે જોઈ શકો છો કે અહીં અહમ્ પદના અન્તે મ્ વર્ણ છે અને તેની પછી આવેલું પદ (જલ) વ્યંજન વર્ણથી શરૂ થાય છે. તેથી આ મ્ના સ્થાનમાં અનુસ્વાર થઈને અહં એ રીતે લખવામાં આવે છે. એવી જ રીતે જલંમાં પણ અનુસ્વાર થયો છે. પરંતુ પાતુમ્માં જે મ્ હતો, તેનો અનુસ્વાર થયો નથી કેમકે તેની પછી જે ઇચ્છામિ પદ છે, તેનો પ્રારંભ વ્યંજનથી નહીં, પણ સ્વરથી થાય છે. (જો અહીં પણ કોઈ વ્યંજનથી શરૂ થતું પદ હોત તો અનુસ્વાર થયો હોત. જેમ કે - અહં જલં પાતું ગચ્છામિ ।)

(2) પદ(શબ્દ)માં વચ્ચેના ભાગે આવતા અનુસ્વારની પાછળ જો કોઈ વ્યંજન (શ, ષ, સ્, હ એ ઉભાક્ષર અને ય, ર, લ્, વ્ એ અન્તઃસ્થ વર્ણો સિવાયનો) આવેલો હોય, તો એવા અનુસ્વારને પરસવર્ણ એટલે કે અનુસ્વારની પાછળ જે વર્ગનો વ્યંજન હોય, તે વર્ગનો પાંચમો (અનુનાસિક) વર્ણ (ઙ, ઞ, ણ, ન્ અને મ્) થાય છે. જેમકે, દંડઃ અહીં દ ઉપર જે મીંડું દેખાય છે, તે અનુસ્વાર છે. તેની તરત પછી ઙ વર્ણ છે, તેથી અહીં આ ઙ જે વર્ગનો છે, તે વર્ગ (ટ ટ્ ઢ ઢ્ ણ્ - ટ વર્ગ)નો પાંચમો વર્ણ ણ્ થઈને દણ્ડઃ એમ લખાય છે.

ધ્યાન રાખો ક-વર્ગ એટલે ક્ ખ્ ગ્ ઘ્ ઙ્ , ચ-વર્ગ એટલે ચ્ છ્ જ્ ઝ્ ઞ્, ટ-વર્ગ એટલે ટ્ ઠ્ ડ્ ઢ્ ણ્, ત-વર્ગ એટલે ત્ થ્ દ્ ધ્ ન્ અને પ-વર્ગ એટલે પ્ ફ્ બ્ ભ્ મ્ । આ રીતે જોતાં જે અનુસ્વારની પાછળ ક્ ખ્ ગ્ ઘ્ વર્ણ આવે, તો અનુસ્વારના સ્થાનમાં ઙ્ થાય છે. જેમકે - અંકઃ > અંકઃ । પંચઃ > પંચઃ । ગંગા > ગંગા । સંઘ > સંઘઃ । આવી જ રીતે અન્ય વર્ગના વર્ણની સંધિ-પ્રક્રિયા પણ સમજવી.

1. उदाहरणानुसारं पदेषु अनुनासिकं लिखत ।

उदाहरणम् : शंभुः (प-वर्ग) शम्भुः ।

- (1) पंडितः (2) अहंकारः (3) चंपा (4) भंजयितुम्

2. निम्नलिखितानि वाक्यानि अनुस्वारप्रयोगपूर्वकं पुनः लिखत ।

- (1) प्रतीक्षाम् कर्तुम् अर्हसि त्वम् ।
(2) पूर्वम् अत्र अष्टादशविद्यायाः पठनम् पाठनम् च भवति स्म ।
(3) अहम् त्वाम् कस्यचित् गुप्तचरम् मन्ये ।
(4) सत्यम् तपो ज्ञानम् अहिंसताम् च विद्वत्प्रणामम् च सुशीलताम् च ।

3. उदाहरणानुसारं वाक्येषु अनुनासिकं परसवर्णत्वेन परिवर्त्य लिखत ।

उदाहरणम् : फलं खादामि । — फलङ् खादामि ।

- (1) भद्रमिदं न पश्यामि ।
(2) अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रः ग्रहणं गतः ।
(3) स्वकीयं प्रयोजनं च संपादयति ।
(4) अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति ।

